

АБДЫРАЕВА Н.С.

Н.Исанов ат. КМКТАУ

ABDYRAEVA N.

*Kyrgyz State University
of Construction, Transport
and Architecture n.a. N. Isanov*

КОШ ТИЛДҮҮЛҮКТҮ ПАЙДАЛАНЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ – ТИЛДЕРДИ ӨЗДӨШТҮРҮҮНҮН МАҢЫЗЫ ЖАНА СТРАТЕГИЯЛАРЫ

**Использование и совершенствование двуязычия – сущность и стратегии
развития языков**

**The use and improvement of bilingualism - the essence and strategies of language
development**

Аннотация. Көп улуттуу мамлекетте, эрежеге ылайык, кош тилдүүлүксүз же билингвизмсиз мүмкүн эмес, анткени жалпы коомчулукта өз ара түшүнүшүүгө негиз боло турган баарлашуу каражаты катары дагы бир тилдин болушун (эне тилинен башкасын) талап кылат. Экономикалык жана социалдык өнүгүүнүн узак мезгилинде көп улуттуу коомдун мүчөлөрү да баарлашуу менен алардын сөздүк лексикасы байыт, анткени коом өнүккөн сайын тил да өнүгөт.

Урунттуу сөздөр: кош тилдүүлүк, билингвизм, эне тили, тил каражаттары, эс тутум, которуу, тил тандоо, ыңгайлашуу.

Аннотация. В многонациональном государстве, как правило, невозможно без двуязычия или билингвизма, поскольку требуется наличия другого языка (кроме родного) как средства общения, которое будет являться основой взаимопонимания в обществе в целом. В течение длительного периода экономического и социального развития члены многонационального общества также общаются и обогащают свой словарный запас, так как с развитием общества развивается и язык.

Ключевые слова: двуязычие, билингвизм, родной язык, языковые средства, память, перевод, выбор языка, адаптация.

Билингвизмдин механизми – бул бир тилден экинчи тилге оңой өтүү. Билингвизмдин негизинде эне тилинде баарлашуудай эле сүйлөө механизмдерине негизделет, кош тилдүүлүк менен гана адамдар эки тил системасын колдонууга мүмкүндүк алат [1]. Башкача айтканда, эне тили менен чет тилин өздөштүрүү процесстеринин айырмачылыктарына караганда окшоштуктары көп. Бирок эки тилде, тактап айтканда өз тилинде жана чет тилдердеги сүйлөө ишинин механизмдери бирдей, анткени студенттер кептин өнүгүүсүнүн окшош баскычтарынан өтүп, окшош каталарды кетиришет. Ал калыптанган бир тилден экинчи тилге өтүү же которуштуруу чеберчилигине негизделген. Тилдерди которуштуруу же алмаштыруу жөндөмү - кеп бирдиктерин которуу үчүн бир тилден экинчи тилге өтүү боюнча операцияларды аткаруу

менен мүнөздөлөт. Анын иштеши эне жана чет тилдердеги кепти угуу, ыктымалдык божомолдоо жана өзүн-өзү башкаруу көндүмдөрүнөн көз каранды.

Дүйнө калкынын 70%га жакыны кандайдыр бир деңгээлде эки же андан көп тилде сүйлөшөт. Бул дүйнөдө бир тилдүүлөргө караганда кош тилдүүлөр көп дегенди билдирет. Кош тилдүүлүк эс тутумдун өнүгүшүнө, тил кубулуштарын түшүнүүгө, талдап, талкуулоого, тапкычтыкка, реакциянын ылдамдыгына, жөндөмгө, логикага оң таасирин тийгизет. Толук өнүккөн кош тилдерди эркин сүйлөй алгандар, адатта жакшы окуп, абстракттуу илимдерди, адабиятты жана башка чет тилдерди башкаларга караганда жакшыраак өздөштүрүшөт.

Кош тилдүү адамдын тилдик баарлашуу тажрыйбасы алда канча кеңири болгондуктан, ал сөздөрдүн этимологиясына көбүрөөк кызыгат. Кош тилдүүлүктүн калыптанышы үчүн эң ыңгайлуусу бул эки тилде тең баарлашуу табигый түрдө болгон вариант. Окуу процессине экинчи тилди өздөштүрүүнү алгач баштаган мезгил жана жагдай таасир этет.

Канадалык окумуштуу, психолог Г.Берри мигранттар үчүн ар кандай адаптация стратегияларынын классификациясын иштеп чыккан. Окумуштуунун айтымында, жаңы өлкөдө адаптация процесси мигрант үчүн канчалык ийгиликтүү жүрүп жатканын ага эки суроо берүү менен аныктоого болот: 1. Сиз үчүн өз маданиятыңызды сактап калуу маанилүүбү? 2. Жаңы өлкөдө чет элдик маданият менен байланышка канчалык активдүү катышасыз? Сурамжылоонун негизинде мигранттардын көз-караштары улуттук менталитеттен көз каранды эмес үч мүмкүн болуучу стратегиясыбар деп белгилеген: *ассимиляция* - өзүнүн мурунку маданий баалуулуктарынан жана ченемдеринен баш тартуу, өзү барган өлкөнүн маданиятына ыктыярдуу же мажбурлап багыт алуу; *интеграция* - чыныгы маданий баалуулуктарды жана кабыл алуучу коомдун баалуулуктарын айкалыштырууну каалоо; *маргиналдаштыруу* - бир маданиятты да, башка маданиятты да четке кагуу [2]. Эки маданияттын синтези орун алган *интеграциялык стратегия* эң ийгиликтүү болуп саналат. Бул стратегияны тандап жатканда, ар кандай психологиялык бузулуулардын пайда болуу ыктымалдыгыда бар. Интеграциялоо стратегиясын тандоо маданий шоктун таасирин азайтууга жардам берет жана позитивдүү өзүнүн иденттүүлүгүн сактоого өбөлгө түзөт.

Иденттүүлүктү калыптандыруунун шарты – бул адамдын өткөнү менен жана ата-энесинин, ошондой эле ата-тегинин өткөнү, тарыхы менен байланышы, башкача айтканда, өзүнүн маданий тамырын билүү жана алар менен байланышты сактоо. Ошону менен бирге адамдын жашаган өлкөгө интеграцияланышына көмөктөшүү зарыл. Буга, мисалы, башка элдер кандай жашап, кандай салт-санааларга ээ экендиги жөнүндө сөз кылуу, ошол эле учурда жергиликтүү калктын баасында сабырдуу жана токтоо болууга аракет кылуу менен шарт түзүлөт.

Студенттин социалдык-психологиялык адаптациясынын жетишсиздиги келечек жөнүндөгү түшүнүксүз ойлор менен көрсөтүлүшү мүмкүн. Кээ бирөөлөр үчүн убакыттын өтүшү менен келечеге белгисиз, бүдөмүк сыяктуу сезилип, башкача айтканда, алар келечекти ойлоп, такыр пландаштыра алышпай калышат. Социалдык баш аламандык, социалдык макамдын (статустун) жоктугу келечектеги белгисиздикти жана алардын кесиптик келечегине реалдуу эмес баа берүүнү жаратат.

Эки тилди бир убакта өздөштүрүү стратегияларын карап чыгууда эки студенттин – мегаполистен келген студенттин жана айылдан келген студенттин сүйлөө жүрүм-турумуна байкоолордун мисалдары карап көрөлү. Биринчи студент үчүн кош тилдүүлүк

шаарда гана калыптанып, айылдагы теңтуштары, достору менен баарлашууда өзүн эркин сезет, бирок кыргыз тилин дайыма эле түшүнө бербейт. Ошол эле нерсе айылдан келген студент менен болот, тескерисинче ал орус тилин толук кандуу биле албайт. Эки тил – кыргыз жана орус тилдери бир убакта сиңирүү менен студентте баарлашуу каражаты катары эсептелгендиктен, кош тилдүүлүктүн калыптанышынын алгачкы этаптарында ал алардын ар биринде баарлашуу үчүн бирдей стратегияларды колдонот. Студенттин алдында курчап турган чындыкты билүү үчүн эки тилди тең үйрөнүү милдети турат, анткени анын когнитивдик суроолоруна шаарда орус тилинде, ал эми шаардын сыртында кыргыз тилинде жооп берилет. Кош тилдүү студенттин тилдик чөйрөсүнүн татаалдыгы анын интеллектуалдык өнүгүүсүнүн ишмердүүлүгүнүн негизги көрсөткүчү болуп саналган түшүнүктөрдү айкыныраак формулировкалоо жөндөмүн өнүктүрөт [3]. Эки тилдүү студент бир эле учурда эки тил үчүн өзүнүн стратегияларын, көрсөтмөлөр тутумун жана кеп аракеттеринин программасын иштеп чыгат. Акырындык менен бул программа тилдердин биринин ишмердүүлүгүнүн тигил же бул формасында үстөмдүгү күчөгөн сайын оңдолуп, дифференцияланат. Тилди тандоо, тилдердин функцияларын бөлүштүрүү жана кайра бөлүштүрүү, баарлашуу үчүн керектүү маалыматты алуу иши студент тарабынан көбүнчө өз алдынча ишке ашырылат, бирок ага теңтуштар көп жардам беришет. Натыйжада эки тилдүү студенттер кээ бир жагдайларда белгилүү бир максатка тезирээк жетүү үчүн эки тилдин бирин колдонуу алда канча натыйжалуу экенин түшүнүшөт. Көбүнчө, өз өтүнүчтөрүн билдирүү үчүн, алар маектештери сүйлөгөн тилди тандашат. Моноэтникалык чөйрөдө үстөмдүк кылбаган тилде компетенттүүлүктү сактоо үчүн көп күч-аракет талап кылынат, ошондуктан ал бир тилде “таза” сүйлөөгө аракет кылат. Үйрөнүүчү тилди туура тандоо анын эффективдүүлүгүн жогорулатат. Өз ара эксклюзивдүүлүк – бир тилдүү студенттер үчүн мүнөздүү лексиканы өздөштүрүү стратегияларынын бири, бул студенттер бир эле объекттин эки аталышынан качышат. Бул стратегияны колдонууга эки негизги фактор таасир этет: коммуникациянын эки тилдүү же монолингвалдык түрү жана айрым лексикалык бирдиктердин ассимиляциясынын контексти. Бири-бирин четке кагуу стратегиясы басымдуулук кылбаган тилде бир тилдүү баарлашууда азыраак колдонулат, көбүнчө үстөмдүк кылуучу тилде бир тилдүү баарлашууда, ал эми кош тилдүү баарлашууда анын колдонулушу орточо көрсөткүчкө ээ экени белгилүү болгон [4].

Доминанттык тилдеги баарлашуунун монолингвалдык түрүндөгү өз ара четке кагуу стратегиясынын басылышы эки тилдүү студенттердин сүйлөөчү адресаттын тилин жетекчиликке алууга көнүшү жана үстөмдүк кылуучу тилде баарлашууда өздөрүн ишенимдүү сезиши менен түшүндүрүлөт. Өз ара четке кагуу стратегиясын активдүү басуу эки тилдүү студенттер синонимдерди жана антонимдерди үйрөнүүгө ыңгайлуу деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет, анткени бир эле референтти ар кандай лексикалык бирдиктер менен чакыруу тактикасы алар үчүн табигый нерсе жана эки тилдүү кеп ишмердүүлүгүнүн процессинин өзү менен түшүндүрүлөт.

Колдонулган адабияттар:

1. Куркумбаева А.М. Кош тилдүү билим берүү заманбап коомду тилдик өнүктүрүүнүн тенденцияларынын бири катарында [Текст] / А.М. Куркумбаева. - КОСУ жарчысы, 2006.- №2. –56 б.
2. Исаев М.К. Кош тилдүү билим берүү: мезгил чакырыгы [Текст] / М.К. Исаев Казак мектебиндеги орус тили жана адабияты журналы. 2004. №3. 6 б.

3.Алиев Р., Каже Н. Кош тилдүү билим берүү:Теория жана практика.Риторика А. [Текст] / Р.Алиев, Н.Каже. М.: 2005. – 84б.

4.Верещагин Е.М. Кош тилдүүлүктүн (билингвизмдин) психологиялык жана методикалык мүнөздөмөсү [Текст] / Е.М.Верещагин. М.: ММУ басм., 1969. – 160